

CSCT

Universiteit Gent

Centrum voor de Studie van Christelijke Tradities

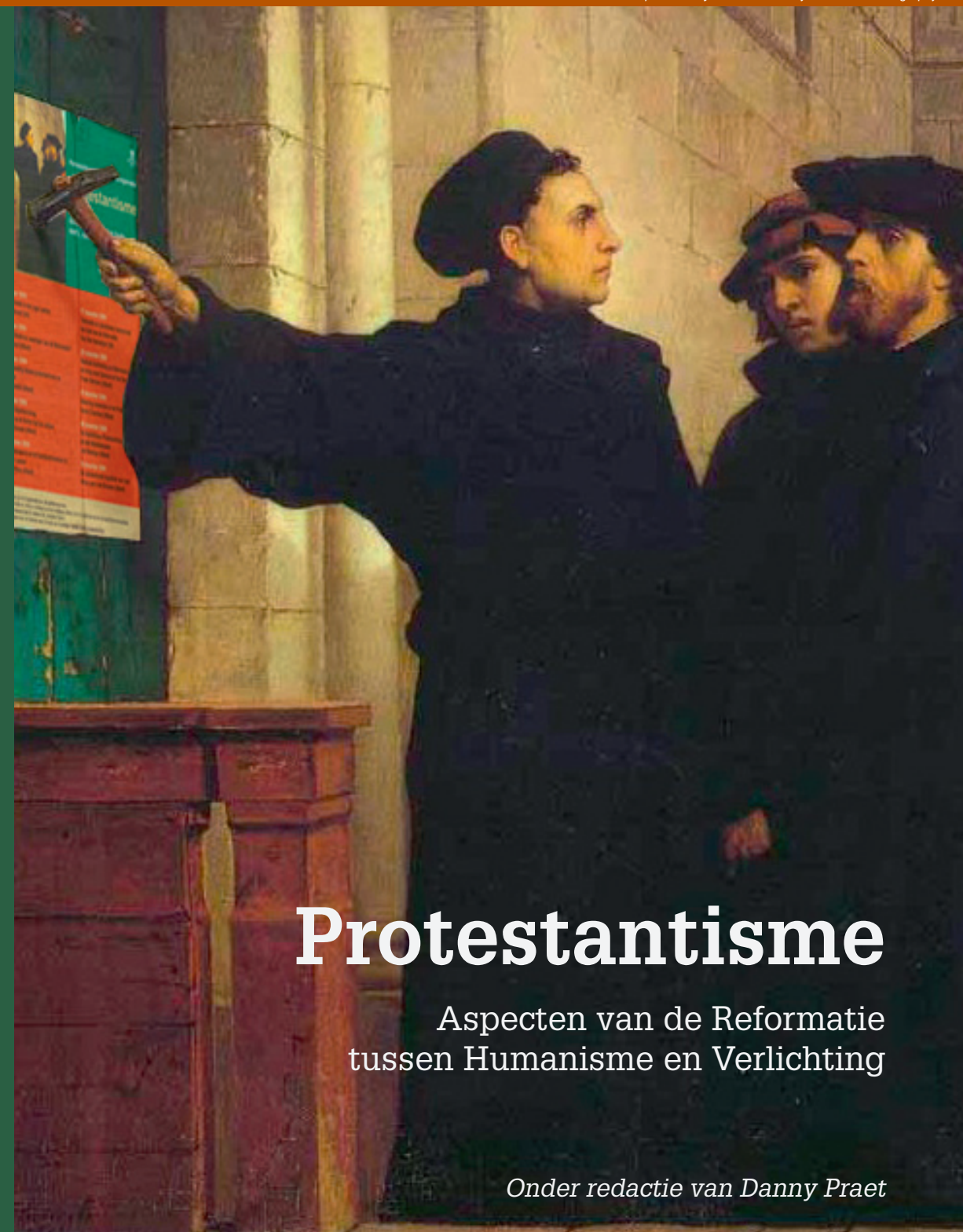
Dit boek brengt zeven opstellen samen over diverse aspecten van de Reformatie. Luc de Grauwe bespreekt leven en werk van Martin Luther, met speciale aandacht voor de manier waarop Luthers Bijbelvertaling de Duitse standaardtaal heeft beïnvloed. Anne-Laure van Bruaene analyseert de periode waarin de stad Gent een calvinistische Republiek is geweest en verklaart de sociale achtergronden van deze kortstondige religieuze revolutie. Nienke Roelants betoogt dat Rheticus, een leerling van Copernicus en de collega van Luther aan de universiteit van Wittenberg, Augustinus gebruikte om aan te tonen dat (Copernicaanse) wetenschap en religie (Reformatie) niet in strijd hoeven te zijn. Alicja Gescinska kiest religieuze tolerantie tot thema: de Socinianen ontstonden in Polen en oefenden, zoals zij aantoont, op de Verlichting een grotere invloed uit dan men doorgaans heeft aangenomen. Over de Radicale Verlichting en de Reformatie, en meer bepaald over de intellectuele kring rond Spinoza en Van den Enden, schrijft Frank Mertens in een bijdrage die een panorama biedt van de vele reformatorische strekkingen in de Lage Landen van de zeventiende eeuw. Van Spinoza gaan we naar een algemeen overzicht van de complexe historische verhouding tussen Jodendom en Protestantisme: Klaas Smelik geeft een overzicht van de positieve en negatieve attitudes tegenover Joden en het jodisme vanaf Luther en Calvijn tot de protestantse reacties op het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Tolerantie staat opnieuw centraal in de laatste bijdrage, waarin Guido Van Heeswijck de filosofische vraag stelt of de tradities van het Humanisme en de Reformatie inspiratie kunnen bieden voor de hedendaagse samenleving en voor het project van het actief pluralisme. Het boek bevat dus historische, wetenschapshistorische, taalkundige en filosofische benaderingen van de Reformatie. Het vraagt vanuit een wetenschappelijke en methodologische diversiteit naar de blijvende betekenis van deze historische periode en van deze christelijke tradities voor de maatschappij van vandaag.

Dit boek is een uitgave van het CSCT, het Centrum voor de Studie van Christelijke Tradities, van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent.

Protestantisme

Danny Praet (red.)

CSCT

CSCT
Centrum voor de Studie van Christelijke Tradities
Universiteit Gent

Protestantisme

Aspecten van de Reformatie tussen Humanisme en Verlichting

PROTESTANTISME

ASPECTEN VAN DE REFORMATIE TUSSEN HUMANISME EN VERLICHTING

Onder redactie van Danny Praet

CSCT
Centrum voor de Studie van Christelijke Tradities
Universiteit Gent

© Academia Press

Eekhout 2

9000 Gent

Tel. 09/233 80 88

Info@academiapress.be

Fax 09/233 14 09

www.academiapress.be

Protestantisme – Aspecten van de Reformatie tussen Humanisme en Verlichting

Onder redactie van Danny Praet

Gent, Academia Press, 2014, i + 206 pp.

Kaftafbeelding: Ferdinand Pauwels (Ekeren, 1830 – Dresden, 1904), 'Anschlag der 95 Thesen an die Schloßkirche zu Wittenberg', Luther-reeks voor de Wartburg in Eisenach, bewerking door Gitte Callaert

Cover: Gitte Callaert & Danny Praet

Lay-out: punctilio.be

ISBN 978 90 382 2428 2

D/2014/4804/260

NUR 706

U 2291

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSTAFEL

Inleiding: Reformatie.....	I
DANNY PRAET	
Luther (1483-1546) en zijn betekenis voor de totstandkoming van de Duitse standaardtaal	15
LUC DE GRAUWE	
De calvinistische Republiek in Gent (1577-1584): een stedelijke samenleving onder hoogspanning	37
ANNE-LAURE VAN BRUAENE	
Wetenschap en religie bij de protestantse copernicaan Georg Joachim Rheticus	59
NIENKE ROELANTS	
Socinianisme en religieuze tolerantie	77
<i>Over de invloed van een Poolse reformatorische strekking op het westerse Verlichtingsdenken</i>	
ALICJA GESCINSKA	
Radicale Verlichting en Reformatie: de kring rond Spinoza en Van den Enden	III
FRANK MERTENS	
Protestantisme en Jodendom	149
KLAAS A.D. SMELIK	
Tolerantie, Humanisme, Reformatie en actief pluralisme	189
GUIDO VANHEESWIJCK	
Over de auteurs	205

LUTHER (1483-1546) EN ZIJN BETEKENIS VOOR DE TOTSTANDKOMING VAN DE DUITSE STANDAARDTAAL

Luc de Grauwe

Martin Luther was 34 jaar oud,¹ toen hij voor het eerst in zijn moedertaal een tekst schreef en liet publiceren – het was het eerste van een reeks belangrijke programmatische geschriften (“Programmschriften” in het Duits) die als geboorteoorkonden van het Duitse protestantisme (en van het protestantisme in het algemeen) kunnen gelden. De titel zegt al genoeg: “Sermon von Ablass und Gnade”. Het zijn de twee tegengestelde begrippen waaruit heel Luthers christelijk-theologisch denken zich ontwikkeld heeft. Het eerste (*aflaat*) stiet bij hem op energieke afwijzing, het tweede (*genade*) werd voor hem hét kernbegrip (“der Inbegriff”) van het christendom: de mens, op zoek naar (in bijbelse termen uitgedrukt) verlossing, redding, heil, d.i. naar de ware zin en eindbestemming van zijn bestaan, vindt die ten slotte in de vrije door zijn scheppende en herscheppende God gratuiet geschonken *genade*, d.i. diens toewending in alles overtreffende, vergevende, helende liefde. Wie zich onvoorwaardelijk en volledig overgeeft aan die liefde vindt het ware leven. Dat had Luther, die sedert 1538 als jonge professor aan de Wittenbergse universiteit bijbelexegese doceerde, ontdekt en kernachtig geformuleerd gevonden in *Romeinen* 1:17 “De rechtvaardige zal leven door geloof”,² zoals het al geschreven stond bij de Joodse profeet *Habakuk* (2:4). Het is het geloof dat van de mens een rechtvaardige, beter nog: een door God gerechtvaardigde maakt. ‘Geloof’ is hier reeds in het Oude Testament te begrijpen als een waarachtige en trouwe levenshouding waarmee men zich aan God en zijn woord bindt. Nu is in het christendom Gods Woord *par excellence* de persoon Jezus Christus, wiens liefdevolle zelfgave tot in de dood toe de ware redding brengt. Geloof in Christus is geloof in de ultieme daad van God zelf, waarmee hij uit eigen beweging de door

1. Voor biografische gegevens in kort bestek zie bijv. Lilje (1965), met “Zeittafel” p. 125-128; een zeer gedetailleerde tijdstabel ook in de *Brockhaus Enzyklopädie* 17. Aufl., 11. Bd., 1970: 707 (Artikel *Luther*). Voor Luthers geestelijke ontwikkeling ook Küng (1996): 137-168 en Küng (1994): 602-649. Een vrij uitvoerige Engelstalige biografie is Todd (1964).
2. Over de cruciale betekenis van ‘geloof’ bij Paulus: zie Theobald (2000): 203-212 (lit. aldaar p. 203, 207 [Watts, R.E.] en 219 [Fitzmyer, J.A.]; voor heel het Nieuwe Testament: zie ook het artikel van G. Barth (1992). – Bij Habakuk luidt het in feite: “De rechtvaardige zal leven door zijn *trouw* (Hebr. *’emunah*, letterlijker ‘vastigheid, stevigheid’), door de meeste vertalers en exegeten (hier) begrepen als ‘vast vertrouwen erop dat JHWH het lot van zijn getrouwen ten goede zal keren’. De LXX heeft dit woord heel vaak (zo ook uitgerekend bij Hab.) weergegeven met het Griekse πίστις (*pistis*), dat pas echt in de christelijke religie het sleutelbegrip ‘geloof’ is gaan uitdrukken (zie Barth 1983: 217v., § 1). Paulus nu citeert hier dit πίστις en begrijpt eigenzinnig Habakuks orakel als aankondiging van dit ‘zich onvoorwaardelijk verlaten op de door Gods heilshandelen in Jezus Christus geopende heilsweg’ (Barth 1983: 225); vandaar is het maar een (vertaal)stap naar Luthers *Glaube*. – Voor de jongste exegetische discussie over deze Habakuk-Paulus-(en-Luther-)lijn zie (o.a.) Sprinkle (2013) vooral p. 89-94, 157-160, 165-167, met lit. in de noten, Millard (2013).

hem zonder voorbehoud en grenzeloos geliefde mens reeds als zondaar tegemoet treedt. Die ultieme dood, dat ultieme woord van God, geïncarneerd in de mens Jezus, vindt zijn culminatiepunt in diens vrijwillig aanvaarde dood, ja, de dood op het kruis. Tot dat inzicht was Paulus gekomen, tot dat inzicht kwam nu ook Luther, en het spreekt vanzelf dat in zijn hervormingsbedoeling geen plaats meer kon zijn voor een uit een hand gelopen, regelrecht geperverteerde aflatenhandel, waarbij men het zielenheil kon kopen door dure aflaten ten gunste van een pauselijke pronkkerk: “Sobald das Geld im Kästchen klingt, die Seele aus dem Fegefeuer springt”, zoals het luidde bij de eerder nooit geziene, nooit vertoonde campagne, die op bevel van paus Leo X (1513-1521) in Duitsland met behulp van alle mogelijke progagandamiddelen in gang was gezet vanwege de nieuwbouw van de Sint-Pieter te Rome. Dit stond toch wel in flagrante tegenstelling tot de radicaal theologische opvatting van Gods vrije genade tegenover de zondige mens. Dit aflaat-conflict was wel niet de eigenlijke oorzaak maar wel de katalysator die de hervorming op gang bracht – hervorming, dus niet breuk, maar uiteindelijk is het wel tot een breuk gekomen. Maar bij die breuk wederom mag niet vergeten worden, hoezeer Luther blijft staan in de ononderbroken traditie van christelijke kerk en theologie en welke grote overeenkomsten er blijven bestaan met de hele katholieke traditie.³ In het bijzonder ook mag niet vergeten worden welke rol Johannes von Staupitz speelde, de kloosteroverste van de Augustijner monnik die Luther was te Erfurt (en ook als professor exegese te Wittenberg) van 1505 tot 1518, twee jaar voor zijn excommunicatie door de banbul van Leo X in juni 1520. (Deze banbul heeft hij een half jaar later in het openbaar verbrand.) Het was Staupitz die de jonge, angstige, steeds om zijn zielenheil hyperbezorgde Luther hielp bij diens gepieker en getob, precies door hem te verwijzen naar de Bijbel, naar Gods heilswil en naar het beeld van de Gekruisigde, tegenover wie alle angst voor het uitverkoren-zijn-of-niet kon verdwijnen. (Staupitz is overigens zijn beschermeling Luther vanaf 1520 niet meer gevolgd).

Kerkpolitieke en theologische geschriften

1520: dit werd hét jaar van Luthers doorbraak, kerkelijk-politiek zowel als theologisch. Het is het jaar waarin vier geschriften van hem een grote weerklink krijgen én een bijzonder zwaarwegende invloed verwerven. Van geen gering belang is, dat drie van de vier geschriften in zijn moedertaal zijn gesteld:

- Als eerste verscheen de breed uitgewerkte preek “*Von den guten Werken*”, die de verhouding tussen deze werken en het geloof tot thema heeft.

3. Küng (1996): 143-145; Küng (1964): 624-630. In dat verband is nog te wijzen op de afgelegde “Gemeinsame Erklärung zur Rechtfertigungslehre des Lutherischen Weltbundes und der Katholischen Kirche”, plechtig ondertekend op de reformatiedag (31.10) 1999 te Augsburg: zie de tekst bijv. in http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chr_Justification. Zie ook over “Justification” vanuit vijf (confessionele) gezichtspunten de verzamelbundel Beilby & Eddy (eds.) 2011.

Luther verduidelijkt hier aan de hand van de tien geboden dat het geloof, dat alleen God de eer geeft, het fundament is van het bestaan als christen, maar evenzeer dat precies uit dit geloof goede werken kunnen en ook moeten voortvloeien.

- Het tweede geschrift draagt het opschrift “*An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*”; het vertolkt de bezwaren (‘gravamina’) van deze natie, roept hartstochtelijk op tot een hervorming van de kerk in een 28-punten-programma, dat trouwens niet enkel een radicale kritiek op het pausschap inhoudt, maar evenzeer de onafhankelijkheid van de kerk t.o.v. de Duitse keizer bepleit. Men vergeet uiteraard niet zijn conflict met Karel V.
- Het derde geschrift is in het Latijn, want gericht aan geleerden en theologen, “*De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium / Voorspel over de Babylonische Gevangenschap van de Kerk*”, wellicht het enige streng systematisch-theologische geschrift van Luther, handelend over het brisante thema van de sacramenten.
- Ten slotte het vierde, opnieuw in het Duits “*Von der Freiheit eines Christenmenschen*”, een verdere ontwikkeling van zijn eerste, dat als samenvatting van zijn hele rechtvaardigingsleer kan gelden.

Neemt men ze samen, dan vindt men er de kern in terug van zijn theologische uitgangssituatie:⁴

- *sola scriptura* (of het primaat van de Schrift)
- *solus Christus* (of het primaat van Christus als enige middelaar vòòr alle heiligen)
- *sola gratia* en *sola fide* (het primaat van Gods reddende genade en – als antwoord hierop – van het onvoorwaardelijke geloof en vertrouwen vanwege de mens in die God).

Het ging Luther uiteindelijk om een openbaar appel aan de kerk als geheel tot hervorming – hervorming die terug wou naar de oorspronkelijke evangelische leer en zodoende naar de vernieuwing van het kerkelijke leven in al zijn facetten – ver uitgaande boven het louter individuele bezig zijn met het individuele zielenheil.

Luther en de Bijbel

Dat bij dit alles Luthers kennis van de oergeschriften van de kerk, de Bijbel in zijn tweeledigheid van Oude en Nieuwe Testament, een eminente, zelfs bepalende rol heeft gespeeld, hoeft in feite geen betoog. Hoe had hij anders bijvoorbeeld Paulus kunnen kennen? En het hoeft dan ook niet te verwonderen dat Luther zo goed als zelf het initiatief heeft genomen, de hele Bijbel, het Nieuwe Testament voorop,

4. Küng (1996): 151; Küng (1994): 616.

te gaan vertalen, ook al werd hij daartoe door anderen – zodra hij zijn plan aan hen meedeelde – sterk aangemoedigd.

Wat was daartoe de concrete aanleiding? Luther had zich op 18 april 1521 in Worms⁵ op de aldaar gehouden rijksdag voor de jonge keizer Karel moeten verantwoorden voor de in zijn boeken aangenomen stellingen, met het verzoek die te herroepen. Maar Luther had (in het Latijn) geantwoord dat dit tegen zijn geweten was, en voegde er in het Duits het schietgebed van de landsknechten aan toe: “Gott helf mir. Amen”. Er volgden nog een paar dagen met private onderhandelingen en besprekingen, waarin echter de keizer noch Luther van hun standpunt wensten af te wijken. Dit leidde tot het besluit, op 25 april, om Luther het prediken en schrijven te verbieden, waarbij hem eerst nog een vrijgeleide van drie weken werd verleend. Op weg naar huis werd hij op 9 mei in het Thüringse Eisenach door ruiters, gestuurd door de Saksische keurvorst Frederik de Wijze, zogezeegd ‘overvallen’ en ontvoerd naar de boven die stad uitrijzende Wartburg, waar hij tot maart 1522 onder het pseudoniem “Junker Jörg” kon verblijven. In december 1521 was hij echter illegaal een paar dagen in Wittenberg, en het is daar dat de excellente hellenist Philipp Melanchton hem had overgehaald, het Nieuwe Testament te vertalen. “Philippus Melanchton coegit me ad Novi Testamenti versionem”, bericht hij daarover later.⁶ Dit gebeurde vooral met het oog op het scheppen van klaarheid in de obscure brieven van Paulus. Melanchton als raadgever zal trouwens ook verder niet weg te denken zijn uit de hele bijbelvertaling van Luther, die deze zijn leven lang bij alle nieuwe drukken heeft bijgesteld. De bedoeling was duidelijk en van pragmatisch-communicatieve aard: een Bijbel in het licht geven die eindelijk alle gewone leken zou bereiken en voor de gewone man ook begrijpbaar zou zijn.

Luther was daarbij niet helemaal aan zijn proefstuk toe; er waren al een paar vingeroefeningen gebeurd. Afgezien van de al genoemde drie Duitse originele geschriften van 1520, had hij ook al wat bijbels-catechetisch vertaalwerk geleverd:⁷ in 1517 de Zeven Boetepsalmen; in 1518 verschillende Onze Vader-uitleggingen (“fuer dye einfeltigen leyen”); in 1520 de Tien Geboden, het Credo en het Onzevader; in 1521 het Magnificat. Zulks heeft Luther ook verdergezet in de periode van zijn bijbelvertaalarbeid (die nog zou duren tot 1534, met revisies tot aan zijn dood in 1546 toe). Maar er is nog meer.⁸ Luther was immers, als opvolger van Staupitz op de Wittenbergse leerstoel voor bijbelexegese, sedert 1512 voortdurend met de Bijbel bezig, vooral dan weer met Paulus, over wie hij college (‘Vorlesung’) hield: over de Romeinenbrief in 1515-16, de Galatenbrief 1516-17 en de (toen zeker nog aan de apostel toegeschreven) Hebreeënbrief 1517-1518. Reeds daar was hij bezig met het verklaren van de tekst volgens de *sensus litteralis*

5. Voor deze episode vgl. Lilje (1965): 78-86.

6. Vgl. Roloff (1989): 347; aldaar p. 331-350 de hele ontstaansgeschiedenis van Luthers bijbelvertaling en de nageschiedenis tot aan zijn ‘Ausgabe letzter hand’ (1545, het jaar voor zijn dood).

7. Sonderegger (1998): 261a.

8. Roloff (1989): 344.

sive historicus,⁹ slechts af en toe volgens de *sensus tropologicus* (morele zin) en zo goed als nooit volgens de *sensus allegoricus* en de *sensus anagogicus* (allegorische en eschatologische zin): deze viervoudige zin van de Schrift wees hij steeds meer af, ervan overtuigd dat de Bijbel *in se* klaar genoeg was en daarom geen andere interpretatie behoeftte. Dat kwam natuurlijk overeen met zijn *sola-scriptura*-principe. Luther heeft, voor hij dan op de Wartburg met zijn Nieuwe Testament begon, ongeveer 1300 bijbelplaatsen in de vorm van citaten vertaald, die echter geen overeenkomst laten zien met de tekst van zijn systematische vertaling, die op dat vlak dan toch een *novum* betekent. En nieuw was al helemaal dat Luther nu begon te vertalen vanuit de oertalen Grieks en voor het Oude Testament later ook Hebreeuws – hoewel bekend is dat hij het met die talen, vooral dan met de tale Kanaäns niet gemakkelijk had¹⁰ – een reden te meer voor hem om steeds weer te rade te gaan bij zijn humanistische vrienden als Melanchton, Cruciger, Joh. Bugenhagen, Caspar Aquila en anderen. Maar niet uit het oog te verliezen is, dat Luther ook steeds een zijdelingse blik wierp op een tekst in een taal die hij wel bijzonder goed beheerste, nl. het Latijn, en daar kon hij profiteren van enkele belangrijke nieuwe uitgaven van Erasmus, nl. diens “Novum testamentum [...] recognitum, emendatum et translatum” (Basel, 1519) die naast de Griekse tekst ook een Latijnse vertaling biedt, alsook van diezelfde auteur de “Annotationes in novum testamentum” (zelfde jaar, zelfde plaats), en er waren nog een paar andere humanistische bijbeluitgaven in het Latijn op de Wartburg aanwezig.¹¹ Luthers goede kennis van het Latijn had natuurlijk te doen met zijn vorming; hij had – nochtans zoon van een mijnwerker – college gelopen in de Latijnse school te Mansfeld, vervolgens in de school van de Broeders des gemenen levens te Magdeburg, waar hij de vernieuwingsbeweging van de Moderne Devotie had leren kennen. Daarna bezocht hij de parochieschool (‘Pfarrschule’) te Eisenach en de universiteit te Erfurt. In diezelfde stad trad hij op 21-jarige leeftijd in het klooster van de augustijnen-eremieten in. Sedert de winter van 1508 verbleef hij dan met enige onderbrekingen in Wittenberg, waar hij op 19 oktober 1512, kort vóór zijn 29^e verjaardag, gepromoveerd was tot doctor in de theologie¹². Wie dan geen Latijn zou hebben gekend, kon het natuurlijk vergeten.

Vanuit de germanistische taalwetenschap is verder al sedert lang de vraag gesteld, of Luther niet ook reeds bestaande, zelfs in druk verschenen Duitstalige Bijbels kan hebben gekend en zelfs gebruikt.¹³ Er is namelijk op te wijzen dat voor hem niet minder dan veertien Hoog- en vier Nederduitse Bijbels het licht hadden gezien, te beginnen met de zagezegde “Eerste Duitse Bijbel” van 1466, gedrukt door Johann Mentel (of Mentelin) in Straatsburg, wiens werk in telkens weer

9. Sonderegger (1998): 260b.

10. Roloff (1989): 344 en 353.

11. Roloff (1989): 354-355.

12. Lilje (1965): 125 (en vgl. 54-55); *Brockhaus Enzyklopädie* 17. Aufl., 11. Bd., 1970: 707a.

13. Zie de Duitse voorgeschiedenis van de Luthervertaling in Sonderegger (1998): vooral 257-260.

nieuwe, gerevideerde uitgaven werd verdergezet, tot en met de 14de, gedrukt door Silvan Otmar te Augsburg 1518.

Taaldiversiteit en taaleenheid

Men heeft kunnen constateren dat er, met name op het gebied van de woordenschat, nogal wat opvallende overeenkomsten bestaan tussen Luthers vertaling en die Hoogduitse Bijbels, en wel sedert de sterke revisie, zoals die voorligt in de vierde editie (uitgegeven in 1475 door Zainer te Augsburg),¹⁴ en dat er ook een gelijksoortig raakvlak is met de vierde Nederduitse gedrukte Bijbel, uitgegeven in het nabije Halberstadt,¹⁵ merkwaardigerwijze in 1522 – het jaar waarin uitgerekend Luthers Nieuwe Testament verschijnt, in september (vandaar de benaming Luthers Septembertestament). Maar nooit heeft men echt kunnen aantonen dat een van deze Bijbels op Luthers schrijftafel in zijn kamer op de Wartburg zou hebben gelegen. Die gelijkenissen moeten blijkbaar anders worden verklaard; veel Duitse woorden en wendingen behoorden nu eenmaal tot het algemene lexicale erfgoed, tot de traditie dus, maar het heeft vooral ook te maken met het uniformeringsproces dat in het Duitse rijk op taalgebied op gang was gekomen en uiteindelijk geleid heeft tot het ontstaan van de zogezegde Nieuwhoogduitse genormeerde en gestandaardiseerde cultuurtaal. Dat proces is helemaal anders verlopen dan in bijvoorbeeld Frankrijk en Engeland, waar één belangrijk centrum (de hoofdsteden Parijs respectievelijk Londen, met hun koninklijk hof en de dit omringende hoogste kringen) de wieg vormden van de ‘nationale’ taal (het monocentrische model).¹⁶ Voor het Heilige Roomse rijk daarentegen moet men het pluricentrische aannemen: wegens de territoriale versplintering met zijn ‘Kleinstaaterei’, waarbij de keizer enkel een “primus inter pares” was die moest worden verkozen door de keurvorsten van de belangrijkste vorstendommen (waaronder trouwens enkele prinsbisdommen, die van Trier, Keulen en Mainz), was er niet één allesoverheersend centrum, maar meerdere. Er heerste grote regionale diversiteit: elk van de regio’s had een eigen schrijftraditie en een eigen schrijftaal met eigen woordenschat. En het was vooral dat laatste aspect van de taal wat tot de grootste onderlinge verstaansmoeilijkheden aanleiding gaf, veel meer dan klanken of vormen (de fonologie en de morfologie van de taal). In een tijd nu als de late middeleeuwen, beter nog het herfsttij der middeleeuwen (tweede helft van de 15de eeuw) met zijn economische en administratieve schaalvergroting, was zoiets steeds meer hinderlijk en probeerde men door het afbouwen van varianten een meer supra-regionale taal te creëren.¹⁷ Ook de

14. Erben (1974): 513, 535.

15. Erben (1974): 534.

16. Tschirch (1989): 96.

17. Von Polenz (2000): 178-189 (N.), waar ook Luther wordt genoemd. Zie voor de uitvoerige behandeling van de ontstaanstheorieën van het “Nieuwhoogduits” (de Duitse standaardtaal) Kriegesmann (1990), Besch (2003), Besch (2014): 97-102v., en van Luthers rol daarin Besch (2000).

uitvinding van de boekdrukkunst had dat in de hand gewerkt, uiteraard om afzetredenen;¹⁸ men wou uiteindelijk niet enkel in een Eenheidslatijn, maar zo mogelijk ook in een Eenheidsduits drukken, dat overal verstaan zou worden; dat drukte de kosten. Er was ook behoefte eraan ontstaan, de schrijfgewoonten van vorstelijke en stedelijke administraties (in kanselarijen) over een grotere regio, territoria-overschrijdend dus, beter op elkaar af te stemmen. Waar territoria, in samenspel met economische prosperiteit, zelf al een zekere uitgestrektheid bezaten, waren de voorwaarden het best vervuld, om een bepaalde klank, vorm en vooral: woord een grotere gelding te verschaffen.¹⁹ Dat gebeurde nu uitgerend in twee oostelijke arealen van het Roomse Rijk, en wel ten eerste, en chronologisch voorop, het Ostoberdeutsch (Oost-Zuidduits) in de Oostenrijks-Habsburgse erflanden (met de Weense hofhouding en keizerlijke kanselarij) met aangrenzend Beieren, met de rijksdagsteden Regensburg, Neurenberg en de bisschopsstad Augsburg,²⁰ waar de keizerlijke decreten werden gedrukt en de Fugger en de Welser de grote financiële en handelsmacht bezaten, als onder meer geldschietters voor de keizers. Daar ontwikkelde zich het sedert 1464 zogenoemde *gemein deutsch* (niet te verstaan als algemeen Duits, maar veeleer, in sociaal-stilistische zin, ‘algemeen verstaanbaar, voor iedereen bedoeld Duits’).²¹ Deze taalvariëteit (die gelijkwaardig naast verschillende andere stond) oefende een grote talige invloed uit op de net noordelijk daarvan gelegen streek, de Mark (‘markiezaat’) Meißen (genoemd naar de hoofdstad ervan): een streek in volle economische opgang met onder meer mijnbouw (Luthers vader was mijnwerker), vroege manufacturenindustrie, verstedelijking, internationale handel, de Leipziger Messe (handelsbeurs), een voor die tijd progressieve organisatie van ambten, een kanselarij die ook banden had met literaire activiteit.²² Het is in die streek, op het geografisch gunstige snijpunt van Noord en Zuid in Duitsland, dat Luther leefde en werkte. De daar reeds rond 1500 prestigieus geworden kanselarijsschrijftaal (‘Kanzleischreibe’) werd het ‘Meißnische Deutsch’ genoemd, in de taalgeografie is dit het zogenoemde Oost-Middenduits. Door de vermelde beïnvloeding van deze taalvariëteit door die uit het Zuidoosten was langzamerhand een soort “schrijfunie”, een “schrijfalliantie”²³ gegroeid, en het is uiteindelijk die soort taal, waarvan Luther zich bediende en die hij – zoals we nog zullen zien – aan een ronduit spectaculaire doorbraak hielp. Over die tot stand gekomen eenheid zegt Luther trouwens zelf in zijn typisch Latijns-Duits gemengde Tischreden (gehouden met collega’s en studenten-kostgangers):²⁴

18. Tschirch (1989): 99.

19. Von Polenz (2000): 171 (J.).

20. Von Polenz (2000): 161-163 (B.).

21. Von Polenz (2000): 162.

22. Von Polenz (2000): 163-166 (D. und E.).

23. Von Polenz (2000): 166 naar Besch; zie ook hierboven noot 17.

24. Geciteerd in Von Polenz (2000): 166; cursief staat hier voor ‘Frakturschrift’; de later naar het (uitsluitend) Duits omgezette tekst is geciteerd door (o.a.) Kriegesmann (1990): 186.

Nullam certam linguam Germanice habeo, sed communem ut me intelligere possint ex superiori et inferiori Germania. *Ich rede nach der Sechsischen cantzley*, quam imitantur omnes duces et reges Germaniae; *alle reichstette, fürsten höfe schreiben nach der Sechsischen cantzeleien vnser churfürsten*. Ideo est communissima lingua Germaniae, Maximilianus imperator et elector Fridericus imperium ita ad certam linguam definierunt, *haben also alle sprachen in eine getzogen*.

Ich habe keine gewisse, sonderliche, eigene Sprache im Deutschen, sondern brauche der gemeinen deutschen Sprache, daß mich beide, ober- und Niederländer verstehen mögen. Ich rede nach der sächsischen Canzeley, welcher nachfolgen alle Fürsten und Könige in Deutschland; alle Reichsstädte, Fürsten-Höfe schreiben nach der sächsischen und unsers Fürsten Canzeley, darum ists auch die gemeinste deutsche Sprache. Kaiser Maximilian und Kurfürst Friedrich, Herzog zu Sachsen etc. haben im römischen Reich die deutschen Sprachen also in eine gewisse Sprache gezogen.

Van groot belang is daarbij, te beseffen dat de eenheid primair een schrijfeenheid was; het is pas later dat op basis van het principe “Spreek zoals je schrijft” een spreekseenheid zal ontstaan, zoals we die pas sedert de laatste voorbije eeuw, of zo men wil, vanaf 1870 (vanaf de era van het Tweede Duitse Keizerrijk, met Wilhelm I, II, en Bismarck) kent of begint te kennen. Het gros van de bevolking, waarvan een groot deel analfabeet bleef, bezigde in de Duitstalige landen het dialect – niet anders dan in Vlaanderen (Noord-België) en (wellicht minder gekend) niet anders als in Nederland.²⁵

Impact van Luthers bijbelvertaling

Luther stond dus, toen hij aan zijn bijbelvertaling begon, in een zich reeds vestigende traditie, en zijn verdienste (onder meerdere andere, waarover aanstonds meer) bestond erin dat hij, als machtig heerser *over* het woord en in allereerste plaats als dienaar *van* het Woord (met hoofdletter, een – thans verouderde – titel die voor protestantse predikanten wel meer wordt gebruikt, ongetwijfeld naar *Handelingen* 6:4), zich deze taalvorm volledig eigen heeft gemaakt (“aufgegriffen”, heet het in het Duits) en ze als katalysator bij een heel groot publiek in heel het Duitstalige gebied heeft verspreid.²⁶ Dat kon natuurlijk des te gemakkelijker daar het over hét boek der boeken ging, en dit boek bovendien in vele gezinnen het enige was dat men bezat. Terwijl voor rond 1500 het gealfabetiseerde deel van de Duitse bevolking op slechts 1 à 4% is geschat (met in de steden meer dan 5%),²⁷ valt voor het jaar 1533 (toen eindelijk Luthers volledige Bijbel

25. Zie voor het Nederlands Van der Wal-Van Bree (2004): 342-349; voor het Duits Mattheier (2003): 234-238.

26. Vgl. de samenvattende karakterisering van Luthers taal in zes punten bij Sonderegger (1998): 262-265. Een belangrijke reader met 28 bijdragen over Luthers Duits is uitgegeven door Wolf (1996). Zie ook hieronder noot 33.

27. Von Polenz (2000): 128.

verscheen) ermee te rekenen, dat iedere 70ste Duitser of elk 10de huisgezin tenminste een Nieuw Testament van Luther bezat.²⁸ Het volstond namelijk dat één lid van het gezin kon lezen, en die kon dan – helemaal volgens de bedoeling van Luther zelf en naar Paulus' woord “Het geloof komt door het horen” (Rom. 10:17)²⁹ – voorlezen! Luthers werk was ook zeer gegeerd:³⁰ van de eerste uitgave van zijn Nieuwe Testament (september 1522, gedrukt door Hans Lufft te Wittenberg) waren al heel snel de naar schatting 3000 à 5000 exemplaren uitverkocht. Er volgden in snel tempo vele nieuwe drukken en nadrukken; het was een echt verkoopssucces. In de periode 1522-1546 (dus tot Luthers dood) verschenen in Wittenberg alleen al 10 volledige Bijbels en circa 80 deeluittgaven, voornamelijk (zoals te verwachten) het Nieuwe Testament; elders in Duitsland waren er in diezelfde periode nog ca. 206 nadrukken, en nog eens – waarop nog terug te komen valt – 90 drukken in het Nederduits.

Een indicatie³¹ voor de populariteit van Luthers Duitse bijbelvertaling kan ook gewonnen worden uit de stijgende oplagecijfers van het aantal Duitstalige drukken in het algemeen tegenover het aantal Latijnse: dat stijgt inderdaad van 1/20 (in 1500), 1/10 (1518) tot 1/3 (1524); een kwarteeuw na Luthers dood (dus in 1570) zal het 3/7 worden. Maar pas in 1692 overtreft het aantal Duitse drukken definitief, dit is blijvend, dat van de Latijnse, dat is nota bene precies 200 jaar na de ontdekking van Amerika. In Duitsland maken vanaf 1519 uitgerekend Luthers geschriften iets meer dan een derde van de Duitse drukken uit; men bedenke bovendien dat tussen 1501 en 1520 liefst een derde van alle boektitels in Europa in het algemeen in Duitsland werd gedrukt (Gutenberg was zelf een Duitser) en dat in de hele 16de eeuw de boekproductie het tienvoudige bedroeg van die in de eeuw daarvoor, hoewel de bevolking zich slechts had verdubbeld.

De verspreiding van het Lutherse protestantisme was nooit zo massaal en zo vlug denkbaar geweest zonder de verspreiding van deze bijbelvertaling, die stormenderhand hele gebieden in het Roomse Rijk wist te veroveren. Dat daarbij ook niet-religieuze factoren een grote rol speelden (niet iedereen was natuurlijk even bekend of zelfs begaan met theologische finesses of subtiliteiten als Luther), staat buiten kijf: de sociale onrust in die beginperiode was groot, zeer groot zelfs, men denke slechts aan de beruchte ‘boerenkrijg’ (‘Bauernkrieg’) die uitgerekend in Midden- en Zuid-Duitsland woedde in de jaren 1524-25.³² De reformatie begonstigde die in feite politieke revolutie, die zich nu beriep op de Bijbel om haar sociaal-economische eisen kracht bij te stellen. De belangrijkste aanvoerder en agitator, de Thüringse ex-priester Thomas Müntzer, wilde desnoods met geweld de bestaande orde omverwerpen om hier op aarde het duizendjarig rijk van Christus te vestigen. Luther heeft zich daartegen gekeerd, omdat hij vond dat het

28. Tschirch (1989): 110.

29. Vgl. Theobald (2000): 204.

30. Zie voor de volgende cijfers Besch (2000): 1718a; vgl. Besch (2014): 57v.

31. Zie voor de volgende cijfers Von Polenz (2000): 129 resp. Tschirch (1989): 99.

32. Over deze periode Lilje (1965): 86-95.

Evangelie niet voor aardse doeleinden moest worden misbruikt en schreef het strijdschrift *Wider die mörderischen und räuberischen Rotten der Bauern*. Daardoor stelde hij zich aan de kant van de vorsten, die de opstandenen wisten neer te slaan – iets wat later moeilijk lag in de DDR, die daarom Luther niet als sociaal-revolutionair kon huldigen (tenminste oorspronkelijk, want in 1983, bij de 500^e verjaardag van Luther, gooide men daar het roer om, waarover verder meer).

Naast deze eerste verdienste, aan een bovenregionale taalvorm de definitieve doorbraak te hebben bezorgd, is er een tweede grote. Luther had de bedoeling een werkelijk ‘Duitse’ tekst te leveren, evenwaardig aan de klassieke talen, en in de allereerste plaats een taal waarin men het Woord Gods kon lezen en voorlezen alsof het in dat Duits zou zijn gesproken en neergeschreven. De ‘gemeine man’, niet enkel een begenadigd groepje intellectuelen en kenners stond hem voor ogen. Hier zowel als daar is taal zelf niet het doel, maar het uitgelezen middel om Gods woord tot zijn recht te laten komen. Is Luther dan niet, zoals men hem vroeger wel eens noemde, de “vader van de moderne Duitse taal”, dan is hij in elk geval een stilistische vernieuwer:³³ hij wil het volk, ja de hele brede massa bereiken via een stijlform, gebaseerd op een omgangs- en volkstaal (een volkse taal), die voor allen verstaanbaar is en bij iedereen aan- en inslaat, een taal van een grote retorische doordringingskracht, gelardeerd met kernachtige spreekwoorden, waarvan hij trouwens zelf een verzameling aanlegde en waaruit hij kon putten in zijn eigen werk. Dat heeft hij zelf gethematiseerd en voor zichzelf en anderen gemotiveerd in een aantal kleinere geschriften, waarvan hier in de allereerste plaats de *Sendbrief vom Dolmetschen* van 1530 moet worden genoemd. De beroemdste passage hieruit luidt als volgt:

*den man mus nicht die buchstaben inn der lateinischen sprachen fragen / wie man sol Deutsch reden / wie diese esel thun / sondern / man mus die mutter jhm hause / die kinder auff der gassen / den gemeinen man auff dem marckt drumb fragen: vnd den selbigen auff das maul sehen / wie sie reden / vnd darnach dolmetzchen / so verstehen sie es den / vnd mercken / das man Deutsch mit jn redet.*³⁴

Daarmee hangt ten nauwste ook zijn ‘modern’, consequent op de doeltaal gericht vertaalprincipe samen, dat de brontekst *sensum de sensu* ‘zin-voor-zin’ (d.i. volgens de betekenis) wil weergeven, niet langer meer *verbum e verbo* ‘woord-voor-

33. Vgl. hierboven noot 26; Besch (2000): 1729-1734; Besch (2014): 49-55 (“Sprachmächtigkeit Luthers”).

34. Geciteerd in Volz (1972): 3. Bd: 246*, regels 15-19. In diezelfde *Sendbrief* verrast toch wel dat Luther – voor wie het thema van de genadevolle God net zo wezenlijk was! – in wel vijfenvertig regels een hele argumentatie opbouwt voor zijn vertaling (*Du*) *holdselige* (zo ook in zijn eigenlijke bijbelvertaling!) = *du liebe* voor Grieks *kecharitomenê* (Lat. *gratia plena*), waarmee de engel Gabriël in Lucas 1: 28 bij de annunciatie de Maagd Maria aanspreekt en waarmee – zoals algemeen aangenomen – wel degelijk ‘(door God) begenadigde’ bedoeld wordt (zie de tekst in Volz t.a.p., p. 247*: regels 4-41 en 248*: 1-7). Dat is des te opvallender daar Luther eerder (in 1522), in zijn vertaling van en commentaar op het (Maria door Lucas 1: 46-55 in de mond gelegde) *Magnificat*, het wel degelijk heeft over die begenadiging en over Lucas 1: 28 zegt: “Der Engel grüßt sie auch nur als von Gottes Gnaden” (§ 5.2); zie de gemoderniseerde Duitse tekst in Metzger 1996: 53 (met noot 62), of de moderne Nederlandse vertaling in Lampe-IJsseling 1966/1983: 84 (met noot 23).

woord', zoals dat nog in de (katholieke) Middeleeuwen het geval was geweest, waar men zich niet geautoriseerd achtte, Gods onaantastbaar, sacrosanct woord anders dan letterlijk te vertalen, en wel uit schrik voor (eigen of zelfs verkeerde) interpretatie. Dat verklaart ook waarom Luther niet terugdeinsde – en het in genoemde *Sendbrief* ook verantwoordde – om bijv. in een voor hem zo cruciaal bijbelvers als *Romeinen* 3: 28 (een verdere ontwikkeling van 1: 17, waarover onze noot 2 handelde), het in de Griekse oertekst ontbrekende bijwoordje *alleine* toe te voegen: “So halten wir es nu / Das der Mensch gerecht werde / on des Gesetzes werck / *alleine* durch den Glauben”.³⁵

Noord en Zuid

Luthers Bijbel heeft niet enkel bijgedragen tot de doorzetting van een uniformering (ook al was dat nog een proces in wording) qua klank en spelling³⁶, waarbij hij nu eens zuidelijke (of preciezer: zuidoostelijke) vormen de voorkeur gaf zoals *bringen* (i.p.v. *brenngen*), *wuste* (i.p.v. *wiste*), *gehen* en *stehen* (i.p.v. *gân/stân*), dan weer eens noordelijke zoals in *brennen* (i.p.v. *brinnen*), *sonne* (i.p.v. *sunne*), het suffix *-nis* (i.p.v. *-nus*); desgelijks in de vormen, bijv. waar de zogezegde “lutherse –e (eind –e)” is bewaard in talloze vrouwelijke woorden als in *kirche*, *seele*, *gnade* of in een meervoudsvorm als *leute* (daar waar het Zuidduits de apocope kent). Dit alles gebeurde door het opzijschuiven van één van de beide (of soms zelfs meerdere) vormen, door variantenreductie dus. En desgelijks was het in de spelling: als Luther, na aanvankelijk *yinn* te hebben geschreven, later overgaat naar de minder Grieks uitziende vorm *inn* of zelfs *in*, zal zich na hem enkel die laatste vorm doorzetten, tot op vandaag de dag.

Dat was nog het gemakkelijker deel van het eenmakingsproces. Veel moeilijker en moeizamer was dat proces op woordenschatgebied³⁷, want – zoals al gezegd – ander woordgebruik had tot dan toe in niet geringe mate de onderlinge verstaanbaarheid en zodoende de communicatie tussen de Duitstaligen aller landen (!) in de weg gestaan. Het verschil in woordenschat tussen het Midden-duits en het Zuidduits was aanzienlijk; meestal zet zich het in de Lutherbijbel gebezigde woord als standaardelement door, het andere verdwijnt, of het zinkt af naar het dialectale gebruik of het verbergt zich in een welbepaald, vooral stilistisch register.

Van de regionaal bepaalde heteroniemen (d.i. de geografisch verschillende woorden voor eenzelfde begrip, volgens de onomasiologische vraagstelling: “door welke woorden wordt eenzelfde begrip weergegeven?”) kiest Luther meestal voor

35. Zie voor dit vertaalprincipe Besch (2014): 41-48 (met nog andere voorbeelden) en Sonderegger (1998): 245 (3). Voor het verdwijnen uit *Rom.* 1: 17 van *alleine* (pas!) in de gerevideerde Luthertekst 1962 zie Millard (2013): 238, noot 10.

36. Zie uitvoeriger Besch (2000): 1718b-1723a; Besch (2014): 33-38.

37. Zie uitvoeriger Besch (2000): 1723a-1727a, Besch (2014): 54 en vooral Erben (1974). Vgl. hieronder noot 57.

het woord dat hijzelf het beste kent, dus voor het Middenduits: soms is het een woord dat zowel Midden- als ook Noordduits is, paradevoorbeeld voor dat laatste is *Lippe* i.p.v. *Lefze* (dat nu in de standaardtaal enkel nog van honden en jaagbare roofdieren kan worden gezegd). Maar welke niet meer dialectvaste Duitser kent nog *bidmen* (voor *beben*), *ein gebresten* (voor *ein Mangel*), *Gleißner* (voor *Heuchler*), *mannen* (voor *heiraten*), *Spreiß* (voor *Splitter*), en zou hij nog *Bübel* (voor *Hügel*) en *Gestad* (voor *Ufer*) kennen, als hij geen plaatsnamen met die elementen zou kennen zoals bijv. *Kitzbübel* en *Gstaad*³⁸? Het Zuidduits heeft veel eigen woorden moeten prijsgeven, en dat was duidelijk pijnlijk. Aan de sacrosant verklaarde Luthertekst werd lexicaal niet geraakt, maar wat men wél goedkeurde is dat er, vanaf het prille begin trouwens, aan de bijbeluitgave in verderaf gelegen gebieden dan Luthers eigen regio woordenlijsten, glossaria, werden toegevoegd, die de voornaamste afwijkende heteroniemen oplistten en van het lokale/regionale equivalent voorzagen: dat was reeds het geval in 1523 in het glossarium van Adam Petri, verschenen te Basel, met opgave van de Alemannische overeenkomstige woorden voor Luthers Nieuwe Testament; dat bevatte zo'n 200 woorden, waarvan er daarnet een aantal zijn genoemd.

Maar hoe zat het dan in Noord-Duitsland? Hieraan zijn verschillende aspecten verbonden. Vooreerst: dat Luther ook uitgesproken Nederduitse woorden (zoals het genoemde *Lippe*),³⁹ bezigde, is niet verwonderlijk, daar hij zelf, weliswaar uit Thüringse ouders, in het toen nog Nederduitse Eisleben geboren is (1483)⁴⁰ en vervolgens eerst veertien jaar in het naburige Mansfeld (toen ook nog Nederduits) en nog een jaartje in het nu nog steeds Nederduitse Magdeburg heeft geleefd en school heeft gelopen. Hij was al zeventien toen hij, tussen 1498 en 1511, voor het eerst in Thüringen verbleef, om dan weer in het kleine, toen eveneens nog Nederduitse stadje Wittenberg professor te worden. Die talige jeugdinvoeden zijn duidelijk blijven doorwerken. Luther zelf heeft trouwens, en precies daarom, van zichzelf gezegd: "Ich bin aber kein Thöring, gehöre zun Sachsen",⁴¹ en hij laat zich in 1538 lovend uit over de Saksische taal, waar hij zegt:

38. Kijkt men in het meest gebruikelijke handwoordenboek voor het hedendaagse Duits, nl. in het *Duden Universalwörterbuch* (zeg maar de Duitse 'dikke Van Dale'), dan vindt men er *bidmen* niet meer in terug, *ein Gebresten* geldt als "Zwitsers, sonst veraltet", *Gleisner* is verouderd, *mannen* en *Spreiß* zijn eveneens verdwenen, *Bübel/Bühl* geldt nog als Zuidduits, Oostenrijks en dialectaal-Zwitsers, en *Gestade* behoort nog tot het register van de dichtelijke taal. Schuldige aan dit verdringsproces is ... Luther! Natuurlijk, uiterekend nu in het hele Zuidduitse domein, en met name in Zwitserland en Oostenrijk, scheert dialectvastheid, dialectresistentie nog steeds hoge toppen: volgens recente enquêtes in Zwitserland boven de 80%, in Beieren, Oostenrijk, Baden-Württemberg-Süd en zelfs nog in de Midden-Duitse wat perifere bondslanden Saarland en Rheinland-Pfalz boven de 60%; in Noord-Duitsland, waarover direct meer, is dat het diametraal tegengestelde; vgl. König (2007): 134-135. De Duitstaligen in die Zuid-Duitse gebieden kennen en gebruiken zelfs die woorden nog, maar ze gelden niet meer als woorden van de algemene standaardtaal.

39. Vgl. Stellmacher (1990): 72-74; vgl. de vele Nederduitse woorden in het huidige Standaardduits bij Sanders (1982): 189-193 (met literatuur).

40. Voor dit en de volgende levensdata zie Tschirch (1989): 108 en het illustratieve kaartje p. 107.

41. Geciteerd in Schmidt (1984): 149 en Stellmacher (1990): 73.

*Die Oberlendische sprache ist nicht die rechte Teutzsche sprache, habet enim maximos hiatus et sonitus, sed Saxonica lingua est facillima, fere pressis labiis pronuntiatur.*⁴²

Nu, met dat Saksen en dat Saksisch wordt – daarover is men het eens⁴³ – niet het huidige, inderdaad Oostmiddenduitse Sachsen in de zin van Obersachsen, het gebied van de Wettiners met de oude hoofdstad Meißen (later wordt dat Dresden) bedoeld – neen, Luthers Saksen is het aloude, oorspronkelijke, *Neder-saksen*, waar de *sassesche sprâke* wordt gesproken, het *nedderdüütsch*⁴⁴ van Noord-Duitsland, met Lübeck, de koningin van de Oostzee als belangrijkste handelsstad. Dat is ook de stad waarin van ca. 1370 tot 1520 (het laatste jaartal is niet zonder belang) een, wat men noemt, “tendentiële standaardtaal” tot stand en tot bloei was gekomen, dit is een eigen cultuurtaal, maar nog in wording, op weg om – naast het Hoogduits, het Engels, de Scandinavische talen, het Frans, Italiaans, Spaans, Portugees en weldra ook het Nederlands – een van de thans nog omnivalent in gebruik zijnde grote cultuurtalen van Europa te worden – een taal trouwens die op heel Scandinavië, zelfs ook op het Fins, het Pools, het Russisch, in heel het Balticum een grote invloed wist uit te oefenen, niet het minst op het gebied van de woordenschat. Nog vandaag de dag bevat die van de zogenaamde Vastelandsscandinavische talen (Zweeds, Deens en Noors) ware massa’s van ontleningen en leenvertalingen uit het Nederduits, later ook uit het Hoogduits, want die landen zijn luthers geworden en hebben zijn bijbel vertaald, op last zelfs van de koningen Gustav Vasa van Zweden (1540-41) en Christian III van Denemarken (1550). Maar, paradoxaal genoeg, net dat veelbelovende Nederduits, dat een verkeerstal was geworden, een ‘lingua franca’, voor heel Noord-Europa, is ten onder gegaan in “(re)dialektisering”,⁴⁵ en een van de schuldigen daarvoor (weliswaar niet de enige) is opnieuw Luther! Die mag nog in zijn Wittenbergse vertaling menig Nederduits woord hebben opgenomen,⁴⁶ de klanken en de vormen van de woorden, inclus de spelling, waren Hoogduits (type *mein haus* i.p.v. nd. *min hús*), en het is in dat Hoogduitse gewaad dat het protestants geworden Noord-Duitsland⁴⁷ uiteindelijk de in het leven zo’n belangrijke rol spelende bijbel heeft geaccepteerd.

Dat was heel in het begin nog niet zo: reeds in 1523 verscheen er een anonieme Nederduitse vertaling van Luthers Nieuwe Testament te Hamburg, en

42. Geciteerd in Schmidt (1984): 150, die ook de vertaling van 1566 geeft: “Die Oberlendische Sprach ist nicht die rechte deutsche Sprach, Nimpt den Mund vol vnd weit, vnd lautet hart. Aber die Sechsische Sprach geht fein leise vnd leicht abe”. D.i. (letterlijker): “De ‘Oberländische’ taal is niet de juiste Duitse taal; ze heeft extreme mondopensperringen en (luide) klanken, maar de Saksische taal ligt uiterst gemakkelijk in de mond en wordt met bijna opeengeperste lippen uitgesproken”. Vgl. ook Von Polenz (2000): 176.

43. Zie vorige noot.

44. Vgl. voor het volgende Von Polenz (2000): 169-171; Stellmacher (1990): 41; Sodmann (2000) (met uitvoerige literatuur).

45. Stellmacher (1990): 76-77; vgl. Von Polenz (2000): 258-269.

46. Voorbeelden bij Stellmacher (1990): 74, Erben (1974): 518 (en zie p. 517, noot 45).

47. Voor de Nederduitse vertalingen van Luther en de hele verhouding van zijn Bijbel tot het Nederduits, zie Sonderegger (1998): 261b, Von Polenz (2000): 264-266, Wolf in Schmidt (1993): 109.

Luthers goede vriend en medewerker Johannes Bugenhagen liet, net een half jaar voordat de eerste volledige Hoogduitse Lutherbijbel in druk verscheen (1534), de hem ter beschikking staande tekst in een Nederduitse vertaling het licht zien (Lübeck, 1 april 1534). Blijkbaar vond men, anders dan in het Hoogduitse gebied (denk maar aan het hierboven genoemde “Basler Glossar” van Petri), de afstand qua taalsysteem tussen Luthers taal en het Nederduits toch te groot, om hem onvertaald te laten. Dat spoorde trouwens volledig met het idee van Luther zelf, dat alle talen gelijkwaardig waren en vooral dat de (gewone) mensen zo snel, zo volledig en ook zo klaar en goed verstaanbaar mogelijk het Woord Gods in hun eigen taal moesten leren kennen. De laatste Bugenhagen-bijbel werd nog in 1623 gedrukt, maar dat was een bibliothele luxe-uitgave, die niet meer voor dagelijks gebruik was bestemd. Maar in Luthers levensjaren zelf waren er tussen 1522 en 1546 toch 5 volledige en liefst 90 deelluitgaven van geweest. En Luther zelf heeft wellicht in Wittenberg en omgeving in het Nederduits *gepredikt*. En de Reformatie heeft het Nederduits voor haar doeleinden oorspronkelijk ook volledig ingezet, waarop de vele reformatorische geschriften in die taal wijzen; de taal van de eredienst (gebeden- en zangboeken, preken) blijft tot in de 17de eeuw Nederduits. Uiteindelijk echter zal dit stuiten op de tegenwerking van de geestelijken zelf, die veelal beroepen werden uit het Hoogduitse gebied; of het waren Nederduiters die aan Midden- (dus Hoog)duitse universiteiten hadden gestudeerd en aldus propagandisten van die taal, niet het minst natuurlijk van Luthers vertaling in die taal, waren geworden (Vgl. de Vlaamse elite die in de vorige eeuwen overging naar het Frans). Zo had in feite Luthers bedoeling, dat hij zó wilde spreken “dass mich beide, ober- und niederlender verstehen mögen” (cfr. supra), een eigenaardig effect: Noord-Duitsland trok een ander taalkleed aan; men *verstond* (passief) Luther, vooral omdat hij ook Neder- en Midden-Duits woordgoed gebruikte, maar men ging zich voor ‘hoger’ gebruik (actief) ook aanpassen aan zijn consonantisch verschoven vormen en zijn gediftongeerde klanken (*dat wêt ik ôk* werd *das weiß ich auch*). En zo is het te verklaren waarom, paradoxaal genoeg, uitgerekend in de noordelijke streken en bondslanden van Duitsland de dialecten, zeker in de jongste decennia na W.O. II, uiterst snel op hun retour zijn, tot bijna de volledige ondergang toe: de geïmporteerde cultuurtaal werd er ijverig, zelfs overijverig aangeleerd en geleerd, en daardoor staat ook de mondelinge tussentaal (“Umgangssprache”) er veel dichter bij de geschreven standaardtaal (en dus veel minder dicht bij de dialecten) dan dat in het Zuiden en in het Midden van het huidige Duitse taalgebied het geval is.⁴⁸ Ik noemde daarnet⁴⁹ percentages voor laatstgenoemde gebieden, welnu, voor het Noorden geldt dat *alle* bondslanden daar minder dan 50% dialectkenners herbergen (uitgezonderd dan het uiterst perifere Schleswig-Holstein, met 60 à 70%); absoluut dieptepunt is de streek die uitgerekend vlak bij Wittenberg ligt: Branden-

48. Vgl. bijv. Sanders (1982): 193-200.

49. Zie bij noot 38 *in fine*.

burg-Zuid, met minder dan 20%. Bovendien moet erop gewezen worden⁵⁰ dat de genormeerde uitspraak van het huidige Standaard-Duits niet die van het Zuiden (van Beieren bijvoorbeeld) is, maar uitgerekend die van het Noorden: het is als het ware ‘Hoogduits in Nederduitse mond’, waarbij men vanouds de beschaafde uitspraak van de ‘Hannoveraner’ (de inwoners van Hannover) als hét voorbeeld noemt. Het is een soort ‘spreken op de letter’, naar het principe ‘spreek zoals je schrijft’, dat – en daar zijn bewijzen voor – precies door studenten en predikanten die in Wittenberg waren opgeleid, verspreid is geworden; het is duidelijk dat dit ‘correcte spreken’, dat vanaf ca. 1550 het ‘Meißnische Deutsch’ werd genoemd, primair religieus gemotiveerd is, en dat Luthers half Nederduitse biografie daarbij ongetwijfeld een rol heeft gespeeld; ik herinner opnieuw aan zijn grote waardering voor de (Neder)saksische (gesproken) taal. De Pruisische hegemonie in de 18de en 19de eeuw, die natuurlijk in dat Noord-Duitse gebied gelokaliseerd was, heeft die orthoëpische (d.i. op de ‘juiste’ uitspraak gerichte) tendens dan aan zijn definitieve doorbraak geholpen. De term ‘Meißnisch’ is in Noord-Duitsland nog in de verbasterde vorm *Missingsch* blijven bestaan: het is de benaming voor allerlei regionaal of zelfs lokaal bepaalde tussentalen, waarbij een poging wordt ondernomen Hoogduits te spreken, maar met zwaar Nederduits substraat (van het type “Da gehn zwei junge Mackers auf mir los”; hd. “Da kommen zwei junge Leute auf mich zu”; nd. “Do koomt twee Mackers op mi to”).⁵¹

Wie Nederduits zegt, denkt binnen het continuüm van de zogenaamde Continentaalwestgermaanse taalvariëteiten wellicht en terecht ook aan het Nederlands (een term die wij pas vinden in 1482); onze taal werd trouwens de hele middeleeuwen door *dietsc(h)/duutsc(h)*, in de Renaissancetijd *duytsch* of *nederduytsch* genoemd – en nog Gezelle, David en vele andere hanteerden de term nog, tot ongeveer het einde van de 19de eeuw toe.⁵² Het Nederduits van de Hanze en ons Nederlands zijn nu eenmaal ook ten allernauwste met mekaar verwant. Gelet op de welbekende reformatorische tendensen en ontwikkelingen in onze eigen Lage Landen verwondert het wel niet dat ook hier Luthers Bijbel heel snel bekend is geworden; reeds in 1523 verscheen te Antwerpen een vertaling van zijn Nieuwe Testament – het was trouwens de eerste reformatorische bijbeluitgave in de Nederlanden überhaupt – en is ze, ondanks de keizerlijke plakkatens tegen ketters, tal van malen herdrukt.⁵³ Later verscheen ook Luthers Oude Testament, of er verschenen delen van zijn gehele vertaling in allerlei soms zeer bont gemengde versies. Luthers Oude Testament komt uiteindelijk ook terecht in de

50. Zie voor het volgende Von Polenz (2000): 176-177.

51. Het voorbeeld bij Stellmacher (1990): 96, over het fenomeen aldaar p. 94-97.

52. Zie voor de hele (niet louter terminologische) problematiek De Grauwe (2003) met alle verdere literatuur.

53. De Bruin-Broeier (1993): 76-80 (aldaar ook p. 47-62 over Luther zelf; zie ook het register p. 355b onder “Duitse bijbel Luther”; “Duitse bijbel, nieuwe testament Luther”, p. 359a “Luther, Maarten”). Zie ook Den Hollander (1997). – Voor hetgeen volgt over de geschiedenis van de bijbelvertaling in de Nederlanden zie De Bruin-Broeier (1993).

zogezegde Deux-aes-bijbel van 1561-62, verschenen in de Nederlandse vluchtelingengemeente te Emden in Oost-Friesland (Duitsland), en het is die Bijbel die de Dordtse Synode, gehouden in 1618-19 op last van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Provinciën, wou laten bewerken tot een betere, zo nauw mogelijk bij de grondtalen aansluitende versie, wel met de opdracht, daarbij niet meer dan nodig af te wijken van de geliefde Deux-aes-bijbel. Ook al hebben de vertalers en de hen begeleidende revisoren van deze beroemde “Statenvertaling” zich niet al te strikt aan die laatste waarschuwing gehouden, het spreekt vanzelf dat daardoor heel wat Lutherse formuleringen in die in feite calvinistische Statenbijbel zijn gedrongen – een bekend gegeven, dat echter nog te weinig grondig en gedetailleerd werd onderzocht.

Persoonlijk ben ik ervan overtuigd dat Luther, wanneer hij het erover heeft dat “beide ober- und niederlender mich verstehen mögen” (cfr. supra), ook aan de Nederlanders in strikte, historische zin dacht, aan inwoners van de Lage Landen dus (voor zover ze Germaanstalig waren, m.a.w. *dietsch* of *duytisch* spraken). Dat, overigens pas 40 jaar na zijn dood, de Nederlanden zouden worden gesplitst en het Noorden *de facto* in 1585 (*de iure*, in 1648, bij de Vrede van Westfalen) van het Roomse Rijk los kwamen en onafhankelijkheid verwierven, heeft m.i. verhinderd dat – anders dan in Noord-Duitsland – ook bij ons de verhoogduitsing werd ingezet. De eigen calvinistische weg, alsook het feit dat de Nederlanden al sedert de Bourgondische, later Habsburgse tijd een toeneemende mate van politieke verzelfstandiging hadden gekend, zal die eigen ontwikkeling ook op taalgebied nog hebben versterkt – ondanks, zoals daarnet gezegd, de indirecte invloed van Luthers vertaling.

En meteen is ook gezegd, dat de Lutherbijbel andere vertalingen heeft weten te beïnvloeden, in de Nederlanden, in Scandinavië en a fortiori ook in het Hoogduitse gebied. Zwingli,⁵⁴ die andere reformator uit Zwitserland, begon zijn vertaalwerk in 1524 weliswaar met een aan het Zwitsers taaleigen aangepaste Luthertekst (men vindt er dus *mîn hûs* i.p.v. *mein haus*), maar heel vlug al, in 1527 beginnen de revisies met de nhd. diftongering (*mein haus*). In de woordenschat volgt Zwingli in ruime mate die van Luther. Maar niet enkel reformatorische, ook katholieke “correctie-bijbels” waren aan Luther bijzonder schatplichtig. Luther zelf sprak van een regelrecht plagiaat met betrekking tot de vertaling gemaakt door Hieronymus Emser (“er verkaufft also mein Testament unter seinem namen”).⁵⁵ En opvallend is ook in deze Zuidoostelijke bijbels de gedeeltelijke overname van Luthers meer noordelijke woordenschat.⁵⁶

Luther heeft bovendien zelf nieuwe woorden gesmeed en daardoor de taal ook zelf verrijkt:⁵⁷ ik noem hier enkel uit het Nieuwe Testament *ernten*, *sich erregen*, *die Friedfertigen* (de vrede-stichters), *gastfrei*, *nachjagen*, *Schädelstätt(e)*

54. Zie over deze “Zürcher Bibel” Sonderegger (1998): 265-268, Kettler (2001).

55. Zie Sonderegger (1998): 270a met het volledige citaat.

56. Zie Sonderegger (1998): 270b.

57. Zie Erben (1974): 538-542 en vgl. Besch (2000): 1725b; Besch (2014): 54. Vgl. nog hierboven noot 37.

(‘Schedelplaats’ = Golgotha), *wetterwendisch*; uit het Oude Testament *Dachrinne*, *Fleischtopf*; het zijn dus vaak woorden uit het gewone, dagelijkse leven, niet per se bijbels-religieuze termen. Er wordt ook aangenomen dat Luther een aantal belangrijke, al bestaande woorden uit bepaalde domeinen heeft voorzien van een nieuwe inhoud, en het zal uiteraard niet verwonderen dat het hier in de eerste plaats om sleutelwoorden uit de religieuze sfeer gaat, die in het theologische debat een zware lading kregen: *Gnade*, *Sünde*, *Buße*, *Gerechtigkeit* e.a. Zo evolueert bij hem *fromm* van (oorspronkelijk profaan) ‘rechtschapen’ tot (religieus) ‘gelovig, godvrezend’, omgekeerd *Beruf* van ‘(geestelijke) roeping’ tot (profaan) ‘stand, ambt’ – dit laatste helemaal in overeenstemming met de door het protestantisme omarmde, op *1 Petrus* 2:5-9 gebaseerde idee van het algemene priesterschap van alle gelovigen, ook dus van de ‘leken’.⁵⁸ Het gaat echter m.i. te ver, met Reichmann (2011: 436v., 465) aan te nemen dat de taal van de reformator uiteindelijk (louter) een “Sakralsprache” zou zijn geweest, waarvan de taalsociologische premissen al vanaf de 17de eeuw niet meer zouden hebben gegolden. Wat zou het trouwens voor dat sacrale karakter hebben uitgemaakt of Luther nu bijv. voor een alledaags begrip als ‘heuvel’ het Zuid-Duitse woord *Büh(e)l* had gebruikt dan wel het (inderdaad bij hem voorkomende) Midden-Duitse *Hügel* (het standaardwoord van nu)? Het was hem primair toch te doen om de zo groot mogelijke verstaanbaarheid van de gepropageerde bijbelse boodschap zelf (dat beklemtoont Reichmann 2011: 415v. terecht ook), niet in de eerste plaats om de taal op zich, die daarbij ondanks al haar ten volle erkend belang slechts een middel bleef!

De vele revisies van de Lutherbijbel, die er in de eeuwen na zijn dood wel zijn gekomen, hebben in de tekst en de woordenschat nooit heel grondig ingegrepen; dat is pas in ruimere mate gebeurd bij de relatief recente herzieningen van 1956-1965 en vervolgens 1984, dus na Wereldoorlog II, en dan zijn ook wel eigen woorden van Luther gesneuveld: zo werd bijv. *Landpfleger* (Pilatus was er zo een) pas in 1984 vervangen door *Statthalter*⁵⁹, maar dat eerstgenoemde woord is velen, zeer velen zelfs – ditmaal ook in het niet-Duitstalige buitenland – goed bekend uit bijv. Bachs *Matthäus-Passion*, en hiermee is meteen gezegd, hoe alom bekend Luthers bijbeltekst toch is geworden, hoe veel hij steeds weer in alle mogelijke literaire genres en in tekstsoorten überhaupt is geciteerd. Ik noem hier bijvoorbeeld Alban Bergs opera *Wozzeck* (1925), teruggaande op het toneelstuk van Georg Büchner (gest. 1837), dat men in diens nalatenschap terugvond: het zit vol bijbelcitaten! Het is ermee als met de Statenbijbel in Nederland: de Bijbel was, zeker tot in de 19de eeuw toe, het enige boek in huis, waaruit ook werd voorgelezen,⁶⁰ en waardoor veel woorden en niet het minst ook veel wendingen (staande uitdrukkingen, in het Duits ‘Redensarten’ of, moderner, ‘Phraseologismen’) diep

58. Zie uitvoerig Erben (1974): 527-533; voor andere levensdomeinen zie Von Polenz (1991): 250 met verdere verwijzingen.

59. Zie bijv. de lijst van 42 “Bedröhte Wörter” in vier Luther-uitgaven (1545, 1912, 1964, 1984) in <http://home.vrweb.de/kreuz.pfr.bauer/Lutherdeutsch/bedrohtewoerter.htm>.

60. Sonderegger (1998): 271b.

in het geheugen drongen en graag werden en nog worden gedebiteerd, in diverse levensomstandigheden, ook de meest profane. Nemen we even Matth. 7:6; daar luidt het: “eure Perlen sollt ihr nicht vor die Säue werfen” (in de Statenvertaling “noch werpt uw parels voor de zwijnen”). Ik citeer daarbij uit de krant *Salzburger Nachrichten* van 28 febr. 1997: “Erst wirft Nina Roege Perlen vor die Säue, sprich: sie verschwendet ihr journalistisches Talent für die Schnickschnack-Sendung ‘Leute heute’”. Een typisch geval van modificatie (verandering *ad hoc*) van een vaste, in dit geval bijbelse zegswijze.

De Luther-receptie tot Wereldoorlog II

Tot slot nog een aantal bemerkingen over de Luther-receptie. Luther is door de Duitsers vaak als nationale held beschouwd en gevierd geworden – uiteraard zo in het protestantse kamp, dat we vooral in het Noorden moeten zoeken. Niet voor niets trouwens werd zijn taal door Jacob Grimm in 1822, aan het begin van de romantisch-nationalistische 19de eeuw “der protestantische dialect” genoemd, en hij vervolgt, sprekende over diezelfde Duitse taal: “was ihren geist und leib genährt, verjüngt, was endlich blüthen neuer poesie getrieben hat, verdanken wir keinem mehr, als Luthern”.⁶¹ En andere grote vertegenwoordigers van de Duitse Geistesgeschichte als Lessing, Herder, Goethe, Hegel, Heine hebben allen Luthers partijname voor de ongehinderde zoektocht naar de waarheid geprezen en brachten hem daarom hun hulde.⁶² Alle wezen ze erop, in welke sterke mate zijn theologie het proces van de volksverlichting op gang had gebracht. De toenevende nadruk op dat volkse element vierde hoogtij in het Tweede Duitse Keizerrijk van Bismarck en de beide Wilhelms, in het Pruisen met zijn hoofdstad Berlijn, dat zich sterk afzette, in mentaliteit en in de eeuw voordien zelfs ook militair, tegen het zuidelijke katholieke Habsburgse Oostenrijk. Op den duur werd het katholicisme zelfs als “undeutsch”⁶³ aanvoeld – “was deutsch und echt” (om de woorden van Richard Wagner uit “Die Meistersinger” te citeren) was het Germanendom dat men dan tegelijk ook met het protestantisme, bepaaldelijk het lutheranisme ging identificeren. Op de achtergrond van Bismarcks “Kulturkampf” tegen de katholieke kerk vonden dan ook in 1883, bij de 400ste verjaardag van Luthers geboorte, grootse herdenkingen plaats. Dat opgeklopte nationale gevoel heeft uiteindelijk, in op de spits gedreven vorm, ook geleid tot regelrechte en verwerpelijke uitwassen zoals – los van elke authentiek christelijk-religieuze inspiratie, of die nu katholiek was of protestants – tot het in beslag nemen van Luther als waarschuwer tegen het “perfide” jodendom.⁶⁴ Want wat wou het geval? Had de jonge Luther nog gepleit voor tolerantie tegenover en zelfs voor vérstrek-

61. Geciteerd in Besch (2000): 1715b.

62. Müller (1983): 6.

63. Müller (1983): 27.

64. Müller (1983): 34-36; Kirn 2007.

kende integratie van het jodendom in de christelijke maatschappij, dan begon hij in zijn laatste zes levensjaren te adviseren tot een radicale achterstelling en zelfs verdrijving van deze bevolkingsgroep; hij zag de Joden steeds meer als vertegenwoordigers van een demonische, op de ondergang van de wereld beluste macht – een apocalyptische gedachte, waartegen men moest ageren. Bij Luther vonden de nazi's zelf de aanbeveling, de synagogen in brand te steken. Luther probeerde zelfs de overheden tot strenge maatregelen tegen de Joden te overhalen, maar een geluk nog dat die zich daar toen weinig hebben van aangetrokken. Hoe anders was het helaas in de jaren van het nationaal-socialisme, met zijn ware verwoestende gevolgen, toen de “*furor teutonicus*” op de meest onbarmhartige wijze toesloeg.

Luther in de DDR

En dan was er nog de DDR.⁶⁵ Oorspronkelijk moest die niets weten van Luther als “Fürstenknecht”, als prediker van gehoorzaamheid aan vorsten, die de gewone bevolking onder de knoet hielden, dit in tegenstelling tot Thomas Müntzer, de leider van de “*Bauernkrieg*”, van een volksopstand dus, die precies ten voorbeeld werd gesteld voor de socialistische “*Gesellschaftsordnung*”. Maar in 1983, bij de 500ste verjaardag van Luther, werd het roer omgegooid: opeens was Luther nu weer “*persona grata*”, als wegbereider van sociale vooruitgang en bepleiter van vorming en verheffing van het volk. Daarachter stak echter in niet geringe mate het belang dat de DDR nu opeens hechtte aan het feit dat Luthers eigen werkterrein uiteraard binnen de grenzen van de (latere) DDR had gelegen. Men wilde de internationale wereld dan ook niet schofferen.

“Von der Parteien Gunst und Hass verwirrt, schwankt sein Charakterbild in der Geschichte”, schrijft Schiller in de proloog van zijn drama *Wallensteins Lager* (1798), over de held van de Dertigjarige Oorlog. Me dunkt dat dit ook over Luther kan worden gezegd. Dat een (beroemde) Amerikaanse predikant, King, naar hem werd vernoemd, *lijkt* banaal maar is m.i. veeleer veelbetekenend. Dat christelijke gemeenschappen zich expliciet naar hem noemen (“evangelisch” ja, zo officieel, maar evenzeer “lutherisch”) is niet van belang ontbloot – men zal zoiets bij de calvinisten, om maar die te noemen, niet aantreffen. Men denke in dat verband slechts aan de Lutherische Weltbund (LWB), opgericht in het Zweedse Lund in 1947.

65. Zie de studie van Roy (2000); over de “Luther-Ehrung” van 1983 in de DDR: zie aldaar het tiende hoofdstuk.

Slot

Luther is een reus, wat men ook van hem moge denken, hoe men ook tegenover hem staat. Uit de geschiedenis van Duitsland, en zo toch ook van Europa, van de wereld is hij niet weg te branden. En iedereen, christelijk, onchristelijk, postchristelijk, antichristelijk, werkelijk iedereen was en is het erover eens dat zonder hem een van de grootste en ondanks alles nog steeds belangrijkste wereld- en cultuurtalen nooit zó zou geweest zijn, zoals ze nu is, zonder Dr. Martin Luther.

Bibliografie

- Barth, G. (1983), Artikel πίστις/πιστεύω. In: *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, hg. von Horst Balz und Gerhard Schneider. Zweite Auflage. Stuttgart/Berlin/Köln: W. Kohlhammer. Band III, kol. 216b-231.
- Beek, M.A.-Sevenster, G. e.a. (1977), *Encyclopedie van de bijbel*. Amsterdam-Brussel: Elsevier.
- Beilby, James K. and Paul R. Eddy (eds.) (2011), *Justification. Five Views*. Downer's Grove, Illinois: InterVarsity Press.
- Besch, Werner (2000), "Die Rolle Luthers für die deutsche Sprachgeschichte". In: Id. hg. *Sprachgeschichte. Ein Handbuch, 2. Teilband*, Berlin: De Gruyter, p. 1713-1745.
- Besch, Werner (2003), "Die Entstehung und Ausformung der neuhochdeutschen Schriftsprache/Standardsprache". In: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch, 3. Teilband*, Berlin: De Gruyter, p. 2252-2296.
- Besch, Werner (2014), *Luther und die deutsche Sprache. 500 Jahre deutsche Sprachgeschichte im Lichte der neueren Forschung*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden* (1966-1974). 17. Auflage. Wiesbaden: F.A. Brockhaus.
- De Bruin-Broeयर (1993) = C.C. De Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, bewerkt door F.G.M. Broeyer. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap/Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap.
- De Grauwe, Luc (2003), *Theodistik. Zur Begründung eines Faches und ein Pläyoder für eine kontinentalwestgermanische Sicht auf die neuzeitliche Bifurkation Deutsch/Niederländisch*. In: Berthele, Raphael/Christen, Helen/Germann, Sibylle/Hove, Ingrid (eds.): *Die deutsche Schriftsprache und die Regionen. Entstehungsgeschichtliche Fragen in neuer Sicht*. Berlin/New York: de Gruyter, 127-156.
- Den Hollander, A.A. (1997), *De Nederlandse bijbelvertalingen 1522-1545*. Nieuwkoop: De Graaf.
- Erben, Johannes (1974), "Luther und die neuhochdeutsche Schriftsprache". In: *Deutsche Wortgeschichte*, hg. von Friedrich Maurer und Heinz Rupp. 3. Auflage. Berlin-New York: de Gruyter, 507-581.
- Kettler, Wilfried (2001), *Die Zürcher Bibel von 1531. Philologische Studien zu ihrer Übersetzungstechnik und den Beziehungen zu ihren Vorlagen*. Bern: Lang.

- Kirn, Hans-Martin (2007), "Luther als wegbereider van Hitler?" In: *In de marge* 16, nr. 2, 42-48.
- König, Werner (2007), *dtv-Atlas Deutsche Sprache*. 16. Auflage. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Kriegesmann, Ulrich (1990), *Die Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache im Widerstreit der Theorien*. Frankfurt a.M., Bern, New York, Paris: Lang.
- Küng, Hans (1994), *Das Christentum. Wesen und Geschichte*. München/Zürich: Piper.
- Küng, Hans (1996), *Grote christelijke denkers*. Averbode/Kampen: Kok (vertaling van *Grosse Christliche Denker*, Tübingen 1994).
- Lampe, Anno-IJsseling, Samuel (1966/1983), *Het Magnificat* [Nederlandse vertaling van het Magnificat van M. Luther] (Hilversum, 1966). Herziene en geannoteerde uitgave. Met een inleiding van Helmut Riedlinger uit *Das Magnificat* (Freiburg i.Br., 1982, vertaald door Ed Herkes). IJsselstein/Antwerpen, 1983.
- Lilje, Hanns (1965), *Martin Luther in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. S.l.: Rowohlt.
- Mattheier, Klaus (2003), "German", In: *Germanic Standardizations. Past to Present*, edited by Ana Deumert and Wim Vandenbussche. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 211-244.
- Metzger, Wolfgang (Hrsg.) (1966), *Das Magnifikat. Vorlesung über den 1. Johannesbrief* (=Band 9 der Calwer Luther-Ausgabe). Lizenzausgabe Neuhausen-Stuttgart: Hänssler.
- Millard, Matthias (2013), "'Der Gerechte wird aus dem Glauben leben' (Röm 1,17): Hab 2,4b in seinen textlichen und inhaltlichen Varianten im Alten Testament und Qumran sowie bei Paulus, Rabbi Simlay und Martin Luther", In: *Textual History and the Reception of Scripture in Early Christianity*, edited by Johannes de Vries and Martin Karrer. Atlanta: Society of Biblical Literature, 237-258.
- Müller, Johann Baptist (Hrsg.) (1983), *Die Deutschen und Luther. Texte zur Geschichte und Wirkung*. Stuttgart: Reclam (Universalbibliothek Nr. 7916[3]).
- Polenz, Peter von (2000), *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band I: Einführung. Grundbegriffe. 14. bis 16. Jahrhundert*. 2. Auflage, Berlin/New York: de Gruyter.
- Reichmann, Oskar (2011), "Lexikalische Varianten im frühneuhochdeutschen Bibelwortschatz und die neuhochdeutsche Schriftsprache: Fakten und Reflexionen". In: Anja Lobenstein-Reichmann/Oskar Reichmann (Hrsg.), *Frühneuhochdeutsch. Aufgaben und Probleme seiner linguistischen Beschreibung*. Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 383-478.
- Roloff, Hans-Gert (Hrsg.) (1989), *Das Neue Testament in der deutschen Übersetzung von Martin Luther nach dem Bibeldruck von 1545 mit sämtlichen Holzschnitten. Studienausgabe. Band 2: Entstehungsvarianten/Glossar/Bibliographie/Nachwort*. Stuttgart: Reclam (Universalbibliothek Nr. 3742[5]).
- Roy, Martin (2000), *Zum Wandel des Lutherbildes in der DDR-Geschichtsschreibung. Mit einer dokumentarischen Reproduktion*. Bochum: Dieter Winkler.

- Sanders, Willy (1982), *Sachsensprache, Hanesprache, Plattdeutsch. Sprachgeschichtliche Grundzüge des Niederdeutschen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schmidt, Hartmut (1984), "Luther, Adelung und das Märkische – zur Aussprachetradition des Hochdeutschen". In: *Luthers Sprachschaffen. Gesellschaftliche Grundlagen. Geschichtliche Wirkungen*, hg. von Joachim Schildt (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Sprachwissenschaft. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 119/II), 149-162.
- Schmidt, Wilhelm (2004), *Geschichte der Deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium*. Erarbeitet unter der Leitung von Helmut Langner und Norbert Richard Wolf. 9. Auflage. Stuttgart: Hirzel.
- Sodmann, Timothy (2000), "Die Verdrängung des Mittelniederdeutschen als Schreib- und Druckersprache Norddeutschlands". In: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch*, 2. Teilband, 1505-1512.
- Sonderegger, Stefan (1998), "Geschichte deutschsprachiger Bibelübersetzungen in Grundzügen". In: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch*, 1. Teilband, 229-284.
- Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. Auflage, hg. von Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger, 1. Teilband 1998, 2. Teilband 2000, 3. Teilband 2003. Berlin-New York: de Gruyter.
- Sprinkle, Preston M. (2013), *Paul und Judaism revisited. A Study of Divine and Human Agency in Salvation*. Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press.
- Stellmacher, Dieter (1990), *Niederdeutsche Sprache. Eine Einführung*. Bern – Frankfurt a.M. – New York – Paris: Peter Lang.
- Theobald, Michael (2000). *Der Römerbrief* (Erträge der Forschung, Band 294). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Todd, John M. (1964), *Martin Luther. A Biographical Study*. London: Burns & Oates.
- Tschirch, Fritz (1989), *Geschichte der deutschen Sprache. Zweiter Teil: Entwicklungen und Wandlungen der deutschen Sprachgestalt vom Hochmittelalter bis zur Gegenwart*. Berlin: Erich Schmidt.
- Van der Wal, Marijke – Van Bree, Cor (2004), *Geschiedenis van het Nederlands*. Vierde druk. Utrecht: Het Spectrum.
- Volz, Hans (Hrsg.) (1972), *Martin Luther. Die gantze Heilige Schrifft Deudsch. Wittenberg 1545. Letzte zu Luthers Lebzeiten erschienene Ausgabe*, 3 Bände (3. Band: Anhang und Dokumente). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Wolf, Herbert (Hrsg.) (1996), *Luthers Deutsch. Sprachliche Leistung und Wirkung*. Frankfurt a.M.: Lang.
- Wolf, Norbert Richard (2004), "Die Reformation: Deutsch wird Heilige Sprache". In: Schmidt, Wilhelm, 113-117.